

آینده پژوهی تأثیر سند چشم‌انداز ۲۰۳۰ عربستان بر مدیریت حج

علی اکبر فهیمی^۱

چکیده

مطالعه رفتارهای دولت عربستان سعودی، به عنوان دولت میزبان حرمین شریفین و پیش‌بینی کنش‌های دولتمردان این کشور، همواره موضوعی مهم در حوزه مطالعات علمی پژوهشگران حوزه سیاست بوده است. در این نوشتار تلاش شده تا به کمک روش سناریونویسی، آینده کوتاه مدت سیاست‌های کلان رژیم سعودی مبتنی بر چشم‌انداز ۲۰۳۰ که بر مدیریت حج نیز تأثیرگذار است مورد بحث قرار گیرد. پرسش اصلی مقاله این است که هر یک از سناریوهای محتمل در مورد چشم‌انداز ۲۰۳۰ بر حج چه تأثیری دارد؟ سناریونویسی یکی از روش‌های تحقیق در آینده‌پژوهی است که در آن، مانند دیگر روش‌های آینده‌پژوهی فرضیه‌ای در نظر گرفته نمی‌شود. سناریوها بر اساس روش «جیمز دیتور» صورت‌بندی شده و مبنای آن موفقیت، شکست و یا اجرای ناقص برنامه‌ها و طرح‌های دولت آل سعود می‌باشد. هدف این مقاله، تصویرسازی کامل از آینده به‌گونه‌ای است که تمامی ابعاد آن مورد توجه باشد. سناریوها به گونه‌ای طراحی شد که گستره اتفاقات پیش‌رو را مورد پوشش قرار دهد و می‌توان گفت هر اتفاقی در سال‌های پیش رو رخ دهد در چارچوب این سناریوها خواهد گنجید. این اتفاقات سال‌های آینده است که نشان خواهد داد کدام سناریو به واقعیت نزدیک‌تر است؛ اما سناریوپردازی برای این صورت می‌گیرد که سیاستگذاران خود را برای شرایط مختلف آماده کنند.

کلیدواژه‌ها: عربستان سعودی، حج، آینده‌پژوهی، سناریونویسی، سیاست‌های کلان آل

سعود، چشم‌انداز ۲۰۳۰.

۱. کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه تهران (aliakbar7091@gmail.com)

بررسی رفتارها و سیاست‌های آل سعود به عنوان دولت حاکم بر سرزمین وحی و خادم الحرمين الشريفین برای مسلمانان بسیار با اهمیت است. آل سعود پس از به قدرت رسیدن ملک سلمان و تغییر در موازنه قدرت توسط او در حال پوست‌اندازی است. مجری تغییرات ساختاری و اجرای برنامه‌های جدید آل سعود نیز کسی جز محمد بن سلمان نیست که پس از محمد بن نایف و با کنار زدن او به عنوان نخستین ولیعهد از نسل دوم فرزندان ملک عبدالعزیز - پادشاه فقید سعودی - به دنبال سوار شدن بر مسند قدرت است. پس از عبدالعزیز ۶ فرزند او یعنی سعود، فیصل، خالد، فهد، عبدالله و سلمان روی تخت سلطنت نشستند؛ ولی از آنجایی که بیشتر فرزندان عبدالعزیز یا از دنیا رفته‌اند و یا توانایی حکومت‌کردن ندارند، نوبت به نسل دوم فرزندانش رسیده است. از میان نسل دوم نیز این محمد بن سلمان بود که توانست با پشتیبانی پدرش مدعیان را از سر راه برداشته و به ولیعهدی برسد.

هدف از پژوهش حاضر، بررسی چشم‌انداز ۲۰۳۰ به عنوان مهم‌ترین عامل دگرگونی‌های عربستان سعودی در آینده نزدیک و تأثیر آن بر موضوع حج می‌باشد. عربستان سعودی به عنوان یکی از تأثیرگذارترین کشورهای منطقه غرب آسیا، در معادلات و مناسبات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای نقش قابل توجهی دارد. این کشور سالیانی است که به عنوان یکی از متحدین امریکا در این منطقه شناخته می‌شود و نمی‌توان تحولات را بدون در نظر گرفتن نقش‌آفرینی این کشور تحلیل کرد. از این رو برای نیل بدین مقصود، از روش سناریونویسی استفاده شده و تلاش می‌گردد تحولات جاری دولت سعودی مورد سناریوپردازی قرار گیرد تا ابعاد مختلف حوادث پیش رو مشخص شود.

بر این اساس، پرسش اصلی مقاله این است که: سناریوهای محتمل در مورد

آینده سیاست‌های کلان آل سعود در چشم‌انداز ۲۰۳۰ چیست و تأثیر آن بر موضوع حج چه خواهد بود؟

در بخش اول این مقاله روش سناریونویسی معرفی شده و نقاط ضعف و قوت آن مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در بخش دوم، وضعیت فعلی آل سعود، مشخصه‌ها و ویژگی‌های نظام حکومتی آن بررسی خواهد شد. در بخش سوم تحولات تأثیرگذار بر سیاست‌های کلان عربستان سعودی به کمک روش سناریونویسی، آینده‌پژوهی خواهد شد. سپس به پیشران‌ها و موانع اجرای هر سناریو اشاره شده و عوامل شگفتی‌ساز که ممکن است روند سناریوها را به حاشیه ببرند بررسی می‌شوند.

۱- روش سناریونویسی

سناریو توصیفی داستانی از آینده است که بر فرآیندهای علت و معلولی مؤثر بر امر تصمیم‌گیری تمرکز دارد. وقوع سناریو نه تنها حتمی نیست بلکه احتمال آن نیز اندک است. به همین دلیل، میزان دقت و درستی از ویژگی‌های یک سناریوی خوب به شمار نمی‌رود.

از نظر «هرمان هاکن»^۱، روش سناریو عموماً آینده را قابل پیش‌بینی نمی‌داند و بر این اساس یک استراتژی یا تصمیم را در صورتی خوب می‌داند که از زاویه چندین حالت محتمل به مسئله نگاه کند. (حاجیان، ۱۳۹۱ش، ص ۲۶۴) وضعیت مطلوب این است که تمام سناریوها احتمال وقوع داشته باشند؛ به طوری که مجموعه سناریوها طیف وسیعی از عدم قطعیت‌های ممکن را پوشش دهند. علاوه بر این، هر سناریو باید انسجام درونی داشته باشد؛ زیرا بدون انسجام درونی، سناریوها فاقد اعتبارند. منطق سناریو، اهمیت حیاتی و مهم دارد. (لیندگرن و باند هولد، ۱۳۹۰ش، ص ۴۵).

از این روش برای شناخت اتفاقات غیرقطعی و خطرهای در کمین استفاده

1. Hermann Haken

می‌کنند تا به کمک پی بردن به آینده‌های محتمل بتوانند به راهبردها و برنامه‌های پیش‌رو شکل ببخشند. این کار باعث سرعت‌گیری در تصمیم‌سازی، خروج از انفعال در شرایط بحرانی، انعطاف‌پذیری در تصمیم‌گیری، مبنا قراردادن اولویت‌ها برای اتخاذ راهبرد، برقراری ارتباط میان بخش‌های مختلف تصمیم‌گیری، تغییر نگرش مردم نسبت به مسائل و جلوگیری از حرکت‌های احساسی خواهد شد. (رسولی‌فر، ۱۳۸۴، ص ۱۰۲)

با بررسی نظرات اندیشمندان آینده‌پژوه، می‌توان مراحل زیر را برای سناریونویسی در نظر گرفت:

گام اول در طراحی سناریو، بررسی وضع موجود در رابطه با موضوع، مورد مطالعه است. گذشته، چراغ راه آینده است پس شناخت کامل آن ضروری و لازم می‌باشد. دقت در عوامل تأثیرگذار بر آینده دومین گام در طراحی سناریو می‌باشد. در این گام باید عوامل مؤثر بر برنامه‌ها تفکیک شده و مورد بررسی دقیق قرار می‌گیرد. سومین گام شناخت برنامه‌های کلان است که به موجب آن آینده مطلوب شناسایی می‌شود و برنامه‌های کلان برای ساخت آینده مطلوب نوشته می‌شوند. گام چهارم نوشتن سناریوهاست. در این گام، سناریوهای پیرامون یک اتفاق نوشته می‌شود. سناریوها باید باورپذیر باشد و در چارچوب مشخص طراحی شود. تعداد استاندارد آنها بین ۳ تا ۵ عدد بوده و بهتر است توسط یک نفر نوشته شود و ابعاد مختلف اتفاقات را پوشش دهد.

«جیمز دیتور»^۱، الگوی تدوین سناریوها را به صورت بسته و در قالب چهار سناریو طراحی می‌کند. با پیروی از این الگو می‌توان تصویری از بهترین حالت ممکن، بدترین حالت ممکن، حالت بدون تغییر و حالت خارج از چارچوب به دست آورد: (جاویدی و بهروزی لک، ۱۳۹۶ش، ص ۹)

۱. بهترین حالت ممکن، زمانی است که سازمان به سمتی که مایل است حرکت می‌کند.

1. James Dator

۲. بدترین حالت ممکن، زمانی است که همه چیز بد پیش می‌رود.
  ۳. حالت بدون تغییر از ادامه خطی روندهای حاکم حاصل می‌شود.
  ۴. حالت خارج از چارچوب نیز زمانی است که پدیده‌ای حیرت‌آور مادی یا معنوی، ظاهر می‌شود که سبب تغییرات می‌شود.
- پنجمین گام بررسی پیشران‌ها و موانع مربوط به هر سناریوست. پیشران‌ها و موانع، رویدادهای بالقوه‌ای هستند که حوادث و اتفاقات آینده را شکل می‌دهند. (جاویدی و بهروزی لک، ص ۱۳)
- گام نهایی بررسی عوامل شگفتی‌ساز هستند؛ عوامل شگفتی‌ساز عبارت است از: رویدادهای نامحتمل آینده که در صورت وقوع، تأثیر زیادی بر آینده خواهند داشت. عوامل شگفتی‌ساز ناپیوستگی‌ها و ناپایداری‌هایی در منحنی رشد ایجاد می‌کنند. سناریوها می‌توانند پیرامون عوامل شگفتی‌ساز تولید شوند، ولی معمولاً در فرایندها سناریویی جدا می‌شوند و به طور مجزا مورد بررسی قرار می‌گیرند. (لیندگرن و باند هولد، ۱۳۹۰، ص ۱۸۸)

۲- محورها و عوامل کلیدی

الف) چشم‌انداز ۲۰۳۰

برنامه چشم‌انداز ۲۰۳۰ حرکتی بود که باید از مدت‌ها قبل در عربستان آغاز می‌شد. از نگاه صاحب‌نظران این چشم‌انداز برای این کشور انتخابی نبود، بلکه اجباری بود که سیستم غلط اقتصادی به این کشور تحمیل کرده است. عربستان تقریباً آخرین کشور عرب حاشیه خلیج فارس بود که به سوی پیشرفت در قالب سند چشم‌انداز حرکت خود را آغاز کرد. امارات و قطر که از مدت‌ها قبل این حرکت را آغاز کرده‌اند اکنون تقریباً به شکوفایی اقتصادی رسیده‌اند. این دو کشور توانستند با جذب گسترده توریست، مسیر بین‌المللی شدن و پیشرفت اقتصادی را طی کنند، اما عربستان به دلایل مختلف از اجرای تمام و کمال آن عاجز بوده است. (فهیمی، ۱۳۹۶ش، ص ۱۰۶)

محمد بن سلمان به دنبال آن است که با اجرای این سند، علاوه بر آنکه برای خود کسب شهرت و محبوبیت کند، در سیاست داخلی و خارجی عربستان نیز تحول ایجاد کند. این سند اهداف گسترده‌ای را مدنظر قرار داده است؛ از جمله افزایش مشارکت زنان، حرکت به سمت اقتصاد برتر، خصوصی‌سازی و ... .

اما این سند در بخش‌های مختلف آشفتگی درونی دارد؛ برای مثال از طرفی اجرای چشم‌انداز ۲۰۳۰ تماماً بر سرمایه‌گذاری نفتی متکی است، اما قرار است وابستگی به ذخایر نفتی را کاهش دهد که این امر خود به نوعی تناقض درونی است. به علاوه این چشم‌انداز چندان با واقعیت منطبق نیست و برای جامعه عربستان پیامدی همچون مدرنیزاسیون آمرانه در ایران دوران پهلوی را خواهد داشت؛ زیرا بندهای مختلف آن با ویژگی‌های فرهنگی و مذهبی جامعه عربستان در تضاد است. به همین منظور تحلیل‌گران برای اجرای آن موانع فراوانی بر شمرده‌اند؛ از جمله: تشتت نخبگان و جنگ قدرت میان آنها، محدودیت منابع، انتظارات فزاینده در سطح اجتماعی، وابستگی گسترده عربستان به نفت، مقاومت احتمالی لایه‌های به‌شدت محافظه‌کار به دلیل حذف وهابیت و محورهای فرهنگی.

محمد بن سلمان به دنبال آن است که کمک این چشم‌انداز شکل حکومت قبیله‌ای و سنتی عربستان را به شیوه مدرن تبدیل کند؛ به علاوه امیدوار باشد که با ایجاد دولتی کارا و استفاده از نیروی بومی، هزینه‌کرد اجرای سند را پایین بیاورد تا با وجود کسری بودجه چند ساله قادر به اجرای آن باشد. (خبرگزاری تسنیم)

البته در این میان باید به بزرگ‌ترین مانع عربستان برای اجرای این سند نیز به‌طور کوتاه اشاره کرد. عربستان برای کاهش هزینه‌های خود باید از ماجراجویی‌های منطقه‌ای دست بردارد و هزینه‌های نظامی خود را کاهش دهد. اجرای چشم‌انداز ۲۰۳۰ به نگاهی نهادگرا و کثرت‌گرا نیاز دارد؛ اما کشورهایی مانند عربستان که تحت تأثیر اراده شخصی یا علایق قبیله‌ای هستند،

قادر به اجرای سازوکارهای چشم‌انداز توسعه اقتصادی نخواهند بود. بسیاری از اهداف چشم‌انداز ۲۰۳۰ شبیه برنامه ششم توسعه محمدرضا پهلوی است. بسیاری از این اهداف نیز اساساً برنامه-محور نیست، بلکه اهدافی بسیار بلندمدت است. عربستان در شرایط تقابل‌های هیستریک و جنگ‌های نیابتی قادر به اجرای چشم‌انداز نخواهد بود. (مصلی نژاد، ۱۳۹۶ش، ص ۱۲۲)

با توجه به نگاه ویژه این مقاله به مقوله حج، تلاش می‌شود برنامه‌های عربستان سعودی در راستای چشم‌انداز ۲۰۳۰ در حوزه حج بررسی شود. عربستان سعودی برنامه‌ای ویژه و استراتژیک برای گسترش خدمات و افزایش زائران در بخش حج تمتع و عمره دارد. پادشاهی عربستان سعی دارد میزان عمره‌گزاران را در سال‌های آینده به ۳۰ میلیون نفر در سال برساند؛ در این راستا می‌خواهد خدماتی از قبیل توسعه شبکه مترو، هتل‌سازی، افزایش خدمات امنیتی، گسترش خدمات حمل و نقل هوایی، گسترش خدمات بهداشتی - درمانی و افزایش ناوگان اتوبوسرانی به زائران ارائه کند. همچنین برای سرعت‌بخشیدن به مراحل صدور ویزا و کاهش زمان انتظار در ورودی‌ها برنامه‌هایی دارد.

یکی از برنامه‌های جدی این سند چشم‌انداز، توسعه فضاهای تجاری و فروشگاه‌های مکه است. بر اساس گزارش عرب‌نیوز، تعداد بازارهای خرده‌فروشی مکه تا سال ۲۰۳۰ میلادی ۲۰۰ درصد بیشتر می‌شود. فضاهای تجاری این شهر از ۲۸۰ هزار مترمربع به ۳۳۸ هزار متر مربع در سال ۲۰۲۰ می‌رسد و تا سال ۲۰۲۵، این عدد به ۸۰۴ هزار مترمربع خواهد رسید. ۵۱ درصد از فضاهای تجاری مکه در حوزه مد و پوشاک، ۸ درصد در حوزه سلامت و زیبایی و ۱۲ درصد در حوزه سرگرمی است. (باشگاه خبرنگاران جوان)

دستبند الکترونیکی نیز یکی از برنامه‌های مهم عربستان در ارائه خدمات به حجاج است. این دستبند علاوه بر افزایش سرعت شناسایی و امنیت، اطلاعات مرتبط با حج و انجام فرایض را به صورت الکترونیکی در اختیار حجاج قرار می‌دهد. (پایگاه خبری عرب نیوز)

دستبندهای الکترونیکی متصل به GPS بوده و حاوی شناسنامه شخصی، سوابق پزشکی، شماره گذرنامه، آدرس هتل و ... هستند و روند خدمات‌رسانی از ویزا و هتل گرفته تا حمل و نقل را تسهیل می‌کند. دولت سعودی در راستای هر چه بیشتر هوشمند کردن حج به دنبال آن است از طریق ارائه اطلاعاتی همچون هشدار وقت نماز، قبله‌نما، راهنمایی برای مراحل زیارت، انجام مناسک، آشنایی با آیین‌ها و ... به زبان‌های مختلف، زائران را در مورد احتیاجات روزمره خودکفا گرداند. (Jeremy Hsu, 2016)

«چشم‌انداز ۲۰۳۰»^۱ نگاه ویژه‌ای به حج داشته است. در متن آن چنین آمده است:

ما در پادشاهی عربستان سعودی اخیراً اقدام به اجرای بخش سوم توسعه حرمین شریفین نموده‌ایم. فرودگاه‌های خود را پیشرفته ساخته‌ایم تا بتوانیم حجم بیشتری از مسافران را پذیرا باشیم. همچنین به این منظور پروژه احداث متروی مکه مکرمه را آغاز کردیم. این پروژه در تکمیل پروژه قطار المشاعر المقدسه و قطار الحرمین است.

مضاف بر این، اقدام به توانمندسازی سامانه شبکه حمل و نقل کردیم تا به این منظور امر انتقال به حرمین شریفین و مشاعر مقدسه را تسهیل بخشیم و از این طریق میهمانان بتوانند فریضه حج و عمره را راحت‌تر برگزار کنند و زیارت با این امکانات به صورت بسیار سهل و آسان صورت گیرد. از این رو به فضل پروردگار شمار عمره‌گزاران از خارج از پادشاهی عربستان سعودی در طول یک دهه گذشته ۳ برابر شد و به ۸ میلیون عمره‌گزار رسید.

ما تا سال ۲۰۲۰ از طریق افزایش ظرفیت و نیز ارتقای کیفیت خدمات ارائه‌شده به زائران حج عمره، این امکان را فراهم خواهیم کرد تا سالانه ۱۵ میلیون مسلمان مراسم حج عمره را انجام دهند و از تجربه سفر زیارتی خود نیز کاملاً

1. Vision 2030.

راضی باشند. ما برای نیل به این مقصود، فرایندهای مربوط به اخذ روادید را بهبود خواهیم بخشید تا در نهایت بتوانیم تمامی مراحل اخذ روادید را بدون نیاز به مراجعه حضوری متقاضیان انجام دهیم. همچنین خدمات الکترونیکی به زائران جهت انجام سفر حج را افزایش خواهیم داد و این مسئله تجربه زیارتی و فرهنگی زائران را غنا خواهد بخشید. هم بخش دولتی و هم بخش خصوصی در به روزرسانی امکانات اسکان، بهبود شرایط پذیرایی از زوار و ارائه خدمات جدید به آنها نقشی کلیدی ایفا خواهند کرد. (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، ۱۳۹۵ش)

ب) وابستگی به نفت

طبق برآوردها عربستان در صورت پایین باقی ماندن قیمت نفت در همین سطح، قادر به اجرای چشم‌انداز ۲۰۳۰ نخواهد بود. عربستان از سال ۲۰۱۴ که قیمت نفت به شدت کاهش پیدا کرد، هر ساله دچار کسری بودجه شده است. (رنجکش، ۱۳۹۶ش، ص ۷) محمد الجدعان - وزیر دارایی عربستان - در مصاحبه‌ای در بهمن ۱۳۹۵ اعلام کرده این کسری بودجه و بحران مالی حداقل تا پایان سال ۲۰۲۰ ادامه دارد. این کشور سالیانه حدود ۱۰۰ میلیارد دلار کسری بودجه دارد که این عدد در پایان سال ۲۰۲۰ به ۱۷۰ میلیارد دلار خواهد رسید. (خبرگزاری تابناک)

در مقابل، عربستان به دلایل مختلف از جمله فشار به رقبای منطقه‌ای و همراهی با سیاست‌های آمریکا خود را ملزم به پایین نگه داشتن قیمت نفت می‌داند.

به علاوه عربستان به علت پایبندی به توافق پاریس^۱ ملزم شده استفاده خود از گازهای گلخانه‌ای را کاهش دهد. به همین دلیل باید گاز را جایگزین نفت کند؛ زیرا گاز آلاینده‌گی کمتری دارد. با توجه به اینکه برداشت گاز در

۱. پیمان‌نامه سازمان ملل در زمینه تغییرات اقلیمی (UNFCCC)

عربستان هزینه‌های بسیار بیشتری از استخراج نفت دارد،^۱ احتمالاً هزینه‌های دولت آل سعود در این بخش افزایش خواهد یافت.

عربستان سعودی سعی دارد از طریق افزایش تعداد حج‌گزاران و توریسم مذهبی از وابستگی خود به درآمد نفتی بکاهد. در این راستا در چشم‌انداز ۲۰۳۰ پیش‌بینی شده تعداد زائران به ۳۰ میلیون برسد و بزرگ‌ترین موزه اسلامی جهان در عربستان آغاز به کار کند. (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، ۱۳۹۵ش، ص ۱۶) افزایش تعداد حج‌گزاران و به خصوص عمره‌گزاران الزاماتی دارد که یکی از مهم‌ترین آنها کاهش تنش‌های سیاسی با دولت‌های مسلمان از جمله ایران، قطر، سوریه، ترکیه، عراق، یمن و ... است.

ج) مشروعیت آل سعود و روند اصلاحات

تمامی ابعاد بحران در عربستان وجود دارد؛ از بحران مشروعیت گرفته تا بحران توزیع و نفوذ. شکاف‌های متعدد مذهبی، بیکاری، بحران شیخوخیت، مهاجرت فزاینده، تغییر سبک زندگی، مواجهه با مطالبات حداکثری از سوی جریان‌های تندرو به خصوص تکفیری‌ها، درخواست اصلاحات روزافزون از سوی صحوی‌ها، فشارهای جریان‌های لیبرال و بخشی از مردم برای گسترش آزادی‌های سیاسی و فرهنگی از جمله موانع متعدد در برابر مشروعیت آل سعود است. (حسینی متین، ۱۳۸۲ش، ص ۱۵۷-۱۶۴).

آل سعود وضعیت اجتماعی متکثری دارد. گاهی حمایت مستقیم آمریکا برای عربستان چالش‌زاست؛ زیرا بخشی از مردم عربستان نسبت به آمریکا دیدگاه بسیار بدی دارند که آن را می‌توان از عکس‌العمل‌ها به حضور آمریکا در جنگ اول خلیج فارس متوجه شد. پایین‌بودن قیمت نفت نیز یکی از چالش‌ها بر سر مشروعیت آل سعود است. زیرا این رژیم با استفاده از پشتوانه اقتصادی توانسته

۱. هزینه تولید نفت در عربستان برای هر بشکه، کمتر از ۱۰ دلار است که این ارزان‌ترین نرخ تولید نفت در جهان است. این در حالی است که منابع گازی این کشور اغلب از نوع نامتعارف است که هزینه تولید آن از نفت بیشتر است.

بود نارضایتی مردم را به نوعی بخرد؛ اما اکنون با بحران‌های به وجود آمده، مجبور شده یارانه برخی اقشار را قطع کند و حتی از بعضی طبقات مالیات بگیرد. در این راستا نیز طبقه متوسط بیشترین آسیب را دیده است.

بی‌تردید حکومت عربستان برای بقا نیاز به اصلاحات دارد؛ این در حالی است که اجرا و گسترش اصلاحات واقعی در این کشور وابسته به وقوع پیش‌شرط‌هایی است، از جمله: (سردارنیا، ۱۳۹۳ش، ص ۱۳۳-۱۳۴)

یک - کاهش حمایت قدرت‌های خارجی از حکومت سعودی؛
دو - ایجاد شکاف بین هیئت حاکمه؛

سه - ایجاد گسترش شکاف بین حکومت و دستگاه وهابیت؛

چهار - گسترش همکاری‌های کنش‌گران فراملی؛

پنج - گسترش انسجام بین کنش‌گران طبقه متوسط جدید؛

شش - استمرار بحران‌های اقتصادی؛

هفت - افزایش اطلاع‌رسانی به عموم و افشاگری‌های سیاسی؛

هشت - افشاگری در مورد فساد و تبعیض موجود؛

نه - شکل‌گیری اقتصاد بازار.

عربستان سعودی به دلیل میزبانی از حرمین شریفین علاوه بر مشروعیت داخلی به مشروعیت بین‌المللی به خصوص مشروعیت در جهان اسلام نیازمند است. دولت عربستان همواره سعی داشته خود را به عنوان ام‌القرای جهان اسلام معرفی کرده و با ایفای نقش محوری در سازمان‌های بین‌المللی نقشی راهبردی در مسائل جهان اسلام ایفا کند؛ اما اتفاقات سال‌های اخیر - از ناامنی‌ها در حرمین گرفته تا قتل مخالفان و سرکوب منتقدان - ضربه‌ای مهلک به مشروعیت آل سعود در عرصه بین‌المللی وارد کرده است. گرچه سعودی‌ها می‌کوشند با پول و شانتاژ رسانه‌ای همه چیز را پنهان کنند، اما به نظر می‌رسد دیگر نمی‌توانند مدت زیادی به این وضعیت ادامه دهند و ناچار خواهند بود بسیاری از رویه‌های گذشته خود را تغییر دهند.

د) سیاست خارجی

رژیم آل سعود از سال ۲۰۰۱ و پس از اتفاقات ۱۱ سپتامبر نسبت به تکیه تام و تمام بر آمریکا دچار تردیدهایی شد؛ اما در چند سال اخیر نشانه‌های روشن‌تری از این تردیدها نمایان شده است. به این ترتیب ملک سلمان تمام تلاش خود را می‌کند تا چهره عربستان را از یک متحد قدیمی و استراتژیک غرب به یک قدرت منطقه‌ای با منافع سیاسی متنوع و وابستگی به قدرت‌های مختلف جهانی تبدیل کند. (همیانی، ۱۳۹۴ش، ص ۶۹)

در این راستا آل سعود در اولین گام با کشورهای مختلفی مانند چین، روسیه و انگلستان قراردادهای نظامی و تجاری امضا کرده است. دلیل دیگر برای این رفتار عربستان در سیاست خارجی این است که این کشور می‌خواهد با نزدیک شدن به متحدان ایران، این کشورها را از رقیب منطقه‌ای خود دور کند و با تأمین نفت این قدرت‌ها و اعطای امتیازات دیگر، راه را برای فشار بیشتر بر ایران باز کند.

علاوه بر موارد فوق، برای تحلیل سیاست خارجی عربستان باید موقعیت ژئوپلیتیکی این کشور را نیز در نظر گرفت. قرار گرفتن عربستان سعودی در منطقه خاورمیانه که سرشار از رقابت‌های استراتژیک است بر اهمیت سیاست خارجی این کشور برای جهان اسلام افزوده است؛ رقابت‌هایی که گاهی از سطح منطقه فراتر می‌رود و پای قدرت‌های جهانی را به آن باز می‌کند. اما در هر حال، بازیگران اصلی منطقه خاورمیانه در این منطقه حضور دارند و بدون توجه به آنها تحلیل مسائل، ناقص باقی خواهد ماند.

در دکتترین سیاست خارجی آل سعود، «امنیت» اولی‌تر از «هویت» است. هویت تا آنجا در سیاست خارجی عربستان کارایی دارد که مخاطرات امنیتی در پی نداشته باشد. «گرگوری گاوس» معتقد است امنیت داخلی رژیم، هدف اصلی و دائمی حکومت عربستان است و اگر قدرتی منطقه‌ای، مشروعیت حکومت سعودی را تهدید کند، حاکمان عربستان علی‌رغم اختلافات زیاد مقابل تهدیدها می‌ایستند. سیاست خارجی عربستان سعودی بسته به نوع و منبع تهدیدات، عملکرد متفاوت دارد. (Gause, 2002, p. 208)

هـ) مدیریت حج

آل سعود از ۹۰ سال پیش با تسلط نسبی بر حجاز و سپس شبه جزیره عربستان، تصمیم گرفت مدیریت حج را بر عهده بگیرد. در اولین گام، محدودیت‌های بسیاری برای حجاج وضع کرد. هر چند در طول این سال‌ها طبق آمار رسمی منتشر شده از سوی آل سعود بیش از ۴۰۰۰ و طبق آمار غیر رسمی حدود ۹۰۰۰ حاجی کشته شدند؛ اما مدیریت حج، مورد حمایت سازمان‌های اسلامی و اکثریت دولت‌های مسلمان بوده است. گرچه جمهوری اسلامی ایران، ترکیه و قطر و برخی گروه‌های بین‌المللی همچون «هیئت بین‌المللی نظارت بر مدیریت عربستان سعودی در حرمین شریفین» به مدیریت آل سعود بر حرمین شریفین انتقاد دارند. (فهیمی، ۱۳۹۹ش، ص ۱۴-۱۵)

از جمله نقاط قوت مدیریت آل سعود می‌توان به اقدامات عمرانی برای توسعه مسجدالحرام و حرم نبوی و همچنین توسعه زیرساخت‌های بهداشتی، حمل و نقل، اسکان و... اشاره کرد.

رهبران آل سعود تلاش دارند طوری وانمود کنند که باشکوه برگزارشدن حج به مدیریت آل سعود گره خورده و اگر آل سعود نباشد حج مختل می‌شود. از طرفی آل سعود توسعه حج و عمره را از اولویت‌های استراتژیک خود می‌داند و از آن به عنوان اهرم گسترش‌دهنده نقش رهبری سعودی بر جهان اسلام استفاده می‌کند.

پادشاه عربستان در سخنرانی‌های هر ساله خود به مناسبت برگزاری حج، توسعه حج و عمره و خدمت‌رسانی به ضیوف الرحمان را از اولویت‌های اصلی خود می‌داند و بر میهمان‌نوازی به وسیله ابزارهای پیشرفته و مدرن تأکید می‌کند.

طبق سند چشم‌انداز ۲۰۳۰، آل سعود در تلاش است تا با یک استراتژی جامع فضای حج را دگرگون کند. این استراتژی از اقدامات مثبتی چون گسترش زیرساخت‌های حرمین شریفین از جمله وسعت‌دادن به پل جمارات، تکمیل شبکه متروی شهری، گسترش فضای اسکان حجاج، تأسیس

فرودگاه‌های بزرگ و درختکاری گرفته تا مسائلی خلاف روح حج از جمله امنیتی کردن حج و تلاش برای سیاست‌زدایی از مناسک را در بر می‌گیرد.^۱

۳. سناریوها

در این بخش به کمک روش سناریونویسی تلاش شده است تا آینده حج و رژیم آل سعود بر محور چشم‌انداز ۲۰۳۰ و سه نکته کلیدی یعنی مشروعیت آل سعود، مسئله نفت و سیاست خارجی عربستان مورد آینده‌پژوهی قرار گیرد. بر این اساس حج و چشم‌انداز ۲۰۳۰ دو متغیر اصلی سناریوپردازی است. سناریوها بر اساس روش «جیمز دیتور» که در بخش روش‌شناسی مقاله به طور کامل توضیح داده شد در چهار حالت صورت‌بندی می‌شوند:

۱. بهترین حالت ممکن
  ۲. بدترین حالت ممکن
  ۳. حالت بدون تغییر
  ۴. حالت خارج از چارچوب
- سپس پیشران‌ها و موانع مورد بررسی قرار می‌گیرد. سرانجام نیز عوامل شگفتی‌ساز که ممکن است تأثیر زیادی بر نتایج بگذارد مشخص می‌گردد.

الف) سناریوی نخست: موفقیت برنامه‌ها و اجرای کامل و دقیق چشم‌انداز ۲۰۳۰

این سناریو بهترین حالت ممکن برای رژیم آل سعود است. بر این اساس چشم‌انداز ۲۰۳۰ به‌طور کامل و در زمان مقرر اجرایی و عربستان از لحاظ اقتصادی و صنعتی به کشوری پیشرفته بدل می‌شود. گرچه این سناریو اقتصادمحور است اما در نتیجه آن آل سعود وابستگی به نفت را کاهش داده و با انجام اصلاحات مدنظر بر مشروعیت خویش می‌افزاید و در سیاست خارجی نیز تعدیل ایجاد می‌کند.

بر این اساس آل سعود در رابطه با حج و عمره به خواسته خود رسیده و سالیانه از ۳۰ میلیون نفر پذیرایی خواهد کرد و به کمک افزایش درآمد خود از

1. <https://www.haj.gov.sa/ar/News/Details/1863>.

طریق توریسم مذهبی، چرخه اقتصادی خود را پررونق‌تر از قبل ادامه می‌دهد. در این راستا عربستان با جایگزینی درآمد نفت به وسیله جذب توریست، برنامه‌های توسعه خود را پیگیری می‌کند. علاوه بر اینها آل سعود با هوشمندسازی و الکترونیکی کردن روند خدمات‌رسانی در حج، علاوه بر افزایش سطح خدمت‌رسانی، ارتباط حجاج با مسئولان کشورهای مبدأ خود را کمرنگ کرده و می‌تواند بیش از پیش بر زائران اعمال سلیقه کند. گرچه - از طرفی برای افزایش تعداد حجاج، آل سعود باید بر بسیاری اعتقادات تند و خشک و هابیت چشم پوشد. با توجه به برنامه‌های چشم‌انداز ۲۰۳۰ در پرتو ساختار نوین شهر مکه، مناسک حج به کارناوالی نیمه مذهبی - نیمه تفریحی تبدیل شده و ابعاد سیاسی حج به شدت محدود خواهد شد. از طرفی دیگر شاهد تکرار اتفاقاتی چون تعطیلی حج عمره ایرانیان یا کم کردن ظرفیت حجاج یمن، سوریه، قطر و ... نخواهیم بود؛ زیرا سیاست‌های آل سعود اقتصادمحور می‌شود و ایدئولوژی در درجه چندم اهمیت قرار می‌گیرد.

پیشران‌ها

یک - مبنای چشم‌انداز ۲۰۳۰ بر فروش ۵ درصد سهام شرکت نفتی آرامکو گذاشته شده است. عربستان امیدوار است این سهام بین ۱۰۰ تا ۱۲۰ میلیارد دلار به فروش برسد. بنابر نظر کارشناسان این سهام خریدار دارد و چین به دنبال آن است تا با خرید این سهام، منابع نفتی خود را تأمین کند. (پایگاه خبری ایران انرژی) در عرضه اولیه سهام آرامکو در بورس عربستان در اواخر سال ۲۰۱۹ میلادی ۱/۵ درصد از سهام این شرکت نزدیک به ۲۵ میلیارد دلار عاید دولت آل سعود کرد. (یورو نیوز) با توجه به نمودارهای موجود در بورس سعودی^۱ که در تصویر زیر آمده است ارزش سهام آرامکو در ماه‌های اخیر رشد قابل توجهی داشته است.

۱. تداول.

تصویر ۱) نمودار ارزش سهام آرامکو از زمان عرضه اولیه در بورس عربستان

دو- عربستان ظرفیت بالایی در افزایش توریست دارد. این امر می‌تواند در دو بخش توریسم «زیارتی» و «سیاحتی» به انجام برسد و کمک بزرگی در کاهش وابستگی اقتصاد عربستان به نفت باشد که یکی از اهداف چشم‌انداز ۲۰۳۰ است. در این راستا عربستان ۵۰ مرکز تفریحی - توریستی ساخته است (پایگاه خبری الف) دعوت از فعالان شبکه‌های اجتماعی بانفوذ^۱ (اینفلوئنسرها) برای بازدید از عربستان و معرفی جاذبه‌های گردشگری این کشور از طریق فعالان فضای مجازی از نمونه‌های دیگر تلاش عربستان برای گسترش توریسم است.^۲

سه - موفقیت چشم‌انداز ۲۰۳۰ باعث رونق اقتصادی و در نتیجه افزایش خدمات رفاهی به گردشگران به خصوص گردشگران مذهبی خواهد شد. افزایش گردشگری خود یکی از عوامل ایجاد چرخه ثروت شده و باعث رونق اقتصادی مضاعف می‌گردد. در نتیجه هر ساله، هم بر تعداد حجاج و هم بر کیفیت خدمات‌رسانی به حجاج اضافه می‌شود.

چهار- به فرمان الهی حج تعطیلی‌ناپذیر است. مسلمانان بر موانع حج به دیده اغماض می‌نگرند. گرچه شاید تکرار حوادثی چون فاجعه منا به کم

۱. اگی لام، جی آوارز، مت دیسیک و.. از این جمله اند.

2. <https://www.insider.com/saudi-arabia-lavish-trips-instagrammers-8-2019>

رونق‌تر شدن حج بیانجامد اما مسلمانان حاضر نیستند سفر حج را به کلی تعطیل کنند.

موانع

یک - فروش سهام آرامکو به افرادی به عنوان سهام‌دار اجازه خواهد داد در سیاستگذاری‌های نفتی این کشور دخالت کرده و در برنامه‌های آل سعود خلل ایجاد کنند؛ به خصوص اگر سهام این مجموعه به دست هلدینگ‌های بزرگ اقتصادی اروپا، آمریکا، چین و یا روسیه بیفتد.

دو- عربستان برای شروع و ادامه مراحل اجرای چشم‌انداز ۲۰۳۰ نیاز به رفع کسری بودجه از طریق فروش بیشتر نفت یا افزایش بهای آن دارد. ولی سیاست‌های آمریکا، روسیه و اوپک در این میان مانعی برای اجرای سیاست‌های نفتی آل سعود است. مؤسسه برنشتاین رقم کسری بودجه عربستان را ۸۰ میلیارد دلار تخمین زده و از کاهش ۱۳ درصدی ذخایر ارزی این کشور خبر داده است. (ایلغمی و دیگران، ۱۳۹۸ش، ص ۵۶) مؤسسه اقتصادی الراجحی که یک هلدینگ ارائه پیش‌بینی و خدمات اقتصادی در عربستان است، پیش‌بینی کرده برای جبران کسری بودجه سعودی قیمت نفت باید به ۷۱ دلار برسد.^۱

سه - اختلافات میان خاندان پادشاهی آل سعود مانع بسیار مهمی برای تغییرات گسترده اقتصادی در این کشور است. در صورت تشدید بروز این اختلاف‌نظرهای عمیق در سیاست‌ها، اهداف و سازوکارهای اجرای برنامه چشم‌انداز در میان نخبگان اجرایی و علمی عربستان، در طول سال‌های پیش رو، پیشرفت اجرای این برنامه به سختی ممکن است.

چهار- سیاست خارجی تنش‌زای آل سعود مانعی مهم برای اجرای چشم‌انداز ۲۰۳۰ است. مواجهه جویی با ایران و قطر، دخالت سیاسی در لبنان، عراق و سوریه و جنگ یمن همگی برای عربستان هزینه دارد. افزایش

1. <http://www.alrajhi-capital.com/> و <http://khaleej.online/x8YrxK>

هزینه‌های اقتصادی و سیاسی موجب خلل در روند چشم‌انداز است. عربستان در سال‌های اخیر دوباره به صدر خریداران جنگ‌افزارها و تسلیحات نظامی بازگشته است. این کشور پس از آمریکا و چین، سومین کشور جهان در رده هزینه‌کرد در بخش نظامی است و حدود ۱۰٪ از تولید ناخالص ملی خود را صرف نظامی‌گری کرده است. (همان، ص ۳۹)

پنج - اعتبار آل سعود و حامیان مذهبی این خاندان در یک دهه گذشته - به خصوص پس از گسترش استفاده از اینترنت و فضای مجازی - در میان مردم بسیار کاهش یافته است. میزان اطمینان مردم به حاکمان از ۹۸ درصد در یک دهه قبل به ۶۳ درصد در سال‌های اخیر رسیده است. (الیوت هاوس، ۱۳۹۶ش، ص ۲۶۹)

شش - تکرار اتفاقاتی همچون حادثه منا می‌تواند به حیثیت آل سعود ضربه جدی وارد کند. گرچه شاید حج تعطیلی‌ناپذیر باشد، اما عربستان برای اجرای چشم‌انداز ۲۰۳۰ به گسترش روزافزون تعداد زائران و توریسم مذهبی نیازمند است.

هفت - گرچه چشم‌انداز ۲۰۳۰ از لحاظ اقتصادی عربستان را به کشوری توسعه‌یافته تبدیل خواهد کرد؛ اما این توسعه شتابان باعث خواهد شد جامعه از لحاظ سیاسی - فرهنگی دچار شکاف‌های عمیق گردد؛ به علاوه آنکه علمای وهابی و جامعه عربستان در برابر هرگونه نوآوری مقاومت می‌کنند. (بزرگمهری، ۱۳۸۴ش، ص ۵۲)

هشت - گسترش بیماری‌های همه‌گیر همچون کرونا مانعی بزرگ بر بلندپروازی‌های آل سعود است؛ زیرا این‌گونه بیماری‌ها بزرگ‌ترین عامل اختلال در صنعت توریسم جهانی است.

ب) سناریوی دوم: شکست کامل برنامه‌ها و عدم تحقق آرمان‌های چشم‌انداز ۲۰۳۰ و به هم ریختن شرایط اقتصادی عربستان

برنامه‌های اجرایی چشم‌انداز ۲۰۳۰ شکست می‌خورد و علاوه بر تعمیق شکاف‌ها، اقتصاد این کشور به شدت آسیب‌پذیر خواهد شد. شکست

برنامه‌های آل سعود در چشم‌انداز، این کشور را در شرایطی مشابه رژیم پهلوی در ایران قرار خواهد داد و نتیجه آن علاوه بر اقتصادی ویران، جدایی حکومت از بدنه مردمی پشتیبان سیاست‌هایش خواهد بود. آل سعود با شکست سیاست‌های جایگزینی درآمد نفت بیش از پیش وابسته به نفت خواهد شد و به همین دلیل ممکن است بر اثر تلاطم‌های بازار نفت و یا کاهش ذخایر انرژی به بحران‌های سختی گرفتار شود.

تأثیر این شرایط بر مدیریت حج، آن است که دولت آل سعود به دلیل مشکلات متعدد قادر به خدمت‌رسانی مناسب به حجاج نخواهد بود. به دلیل میل به افزایش تعداد حجاج به منظور کاهش کسری بودجه و وجود زیرساخت‌های نامناسب، امکان تکرار فجایعی چون حادثه منا افزایش پیدا خواهد کرد. کاهش کیفیت خدمات‌رسانی به کاهش تعداد حجاج و کاهش درآمد ناشی از توریسم مذهبی منجر می‌شود. بدین ترتیب چرخه سقوط اقتصاد سعودی تکمیل می‌شود. عربستان در این شرایط حتی از ایدئولوژی‌های خود دست می‌کشد؛ اما این اتفاق نتیجه چندانی جز بی‌حیثیتی آل سعود در سیاست خارجی نخواهد داشت.

پیشران‌ها

یک - مردم عربستان تکیه بالایی بر یارانه‌های پرداختی توسط دولت دارند. حذف و یا هدفمند کردن یارانه‌ها به اضافه اخذ مالیات از شهروندان، بزرگ‌ترین ضربه را به طبقه متوسط خواهد زد و احتمالاً باعث بروز نارضایتی‌هایی در مردم خواهد شد که خود مانعی برای اجرای چشم‌انداز است.

دو- مواجهه جویی‌های عربستان در منطقه نیازمند هزینه‌کرد در بخش‌های نظامی است. از زمان آغاز جنگ یمن واردات اسلحه در عربستان ۸ درصد افزایش پیدا کرده و به ۲۳/۵ درصد از بودجه دولت رسیده است. (خبرگزاری آنتولی) هزینه‌هایی که به نظر می‌رسد در شرایط اقتصادی سختی که عربستان

در آن واقع است، ضرورتی نخواهد داشت و تنها باعث شکست یا کندی برنامه‌های اصلاح اقتصادی می‌شود.

سه - راندمان پایین دولت، کم‌تحرکی مردم و بخش خصوصی، عدم وجود جامعه مدنی فعال موانعی عظیم بر سر راه پیشرفت عربستان است. (داوند و موسوی شفقانی، ۱۳۹۸ش، ص ۱۸۹)

چهار- عربستان مطابق فشارهای بین‌المللی (مانند توافقنامه پاریس) ناگزیر است مصرف نفت خود را کاهش داده و گاز را جایگزین آن کند. برخلاف استخراج نفت در این کشور بسیار بالاست^۱، به احتمال زیاد این کشور ناچار به هزینه‌کرد مضاعفی در این بخش به منظور رعایت کنوانسیون‌های بین‌المللی خواهد بود. این هزینه‌کرد اضافه، به علاوه فشارهای اقتصادی ناشی از کاهش وابستگی به نفت، می‌تواند منجر به فروپاشی کامل اقتصاد عربستان شود.

پنج - عربستان با چالش‌های سیاسی متعددی از جمله بحران جانشینی و اختلاف در رأس قدرت روبروست (قادری و کریمی پور، ۱۳۹۱ش، ص ۱۷۹) که می‌تواند یکی از مهم‌ترین پیشران‌های شکست برنامه‌های چشم‌انداز آل سعود باشد.

شش - مقتضیات اقتصاد سیاسی عربستان سعودی مانع از تحقق توسعه اقتصادی عربستان می‌شود. ساختارهای قدرت در عربستان از فعالیت‌های بخش خصوصی به میزانی گسترده‌ای جلوگیری می‌کند. بخش زیادی از درآمدهای نفتی عربستان صرف پشتیبانی از جنبش‌ها، احزاب و گروه‌های نظامی در کشورهای رقیب نظیر سوریه می‌شود. آل سعود همچنین هزینه‌های زیادی در جنگ یمن متقبل شده است. (داوند و موسوی، ۱۳۹۸ش، ص ۱۸۳) جنگ یمن در همین چند سال، علاوه بر اینکه هزینه‌های هنگفت بر اقتصاد عربستان تحمیل کرده سبب

۱. رجوع شود به مقاله وضعیت قیمت‌گذاری گاز طبیعی در عربستان در وب سایت مرکز مطالعات زنجیره

شده است برخی زیرساخت‌های عربستان به خصوص در صنعت نفت در نتیجه پاسخ‌های نظامی حوثی‌ها دچار آسیب جدی شود. مواجهه با ایران یا ادامه بحران آفرینی یمن برای عربستان مانعی مهم برای تحقق چشم‌انداز ۲۰۳۰ است.

هفت - سیاست‌های متناقض در عرصه داخلی و بین‌المللی، اقدامات ضد حقوق بشری و قتل مخالفان از جمله جمال خاشقچی موجب از دست رفتن حیثیت عربستان در عرصه بین‌المللی شده است. موضع‌گیری دولت‌های غربی در قبال عربستان به خوبی مشخص می‌کند روند اتفاقات در یک دهه گذشته اصلاً به سود آل سعود نبوده و از زمان فوت ملک عبدالله چیزی به آبروی عربستان در عرصه بین‌المللی اضافه نشده و غرب از بن سلمان کاملاً ناامید شده است.^۱

موانع

یک - آل سعود تبحر ویژه‌ای در مدیریت بحران‌ها دارد که احتمال شکست برنامه‌ها را کاهش می‌دهد. آنها توانستند تلاطم‌های پس از انقلاب اسلامی ایران، حملات تروریستی گروه‌های افراطی در سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۰۵ و بهار عربی در سال ۲۰۱۱ را با شگردهای خاص پشت سر بگذارند. (الیوت هاوس، ۱۳۹۶ش، ص ۲۳)

دو- پشتیبانی غرب از اصلاحات و همکاری‌های جدید نفتی روسیه و چین با آل سعود باعث شده اعتماد به نفس محمد بن سلمان در اجرای چشم‌انداز افزایش یابد. (میرفخرایی، ۱۳۹۷ش، ص ۱۵۹) این پشتیبانی باعث خواهد شد که رسیدن به آرمان‌های چشم‌انداز در دسترس باشد.

۱. مراجعه کنید به مقاله واشنگتن پست به قلم فرد هیت و مقاله مضاوی الرشید در مجله میدل ایست آی:

https://www.washingtonpost.com/outlook/mohammed-bin-salman-is-a-mystery-but-his-impact-on-saudi-arabia-is-brutally-obvious/2020/03/12/44a7db3e-5d79-11ea-b29b-9db42f7803a7_story.html

<https://www.middleeasteye.net/opinion/eve-2020-bin-salman-has-let-down-world>

سه - حج ظرفیت بزرگ و مغفول مانده‌ای در اقتصاد عربستان است. توجه به توریسم مذهبی حتی بدون هزینه گزاف و تنها به شرط عبور از قید و بندهای دست و پاگیری که وهابیون ایجاد می‌کنند، درآمد سرشاری را نصیب آل سعود خواهد کرد.

بنا بر ادعای عبدالله المرزوق - استاد حج دانشگاه ام القری - عربستان در سال ۲۰۱۷، ۷۰ میلیارد ریال سعودی از حج درآمد داشته است. عبدالخالق کاشف - رئیس مرکز تحقیقات حج عربستان - نیز درآمد آل سعود از فروش سوغاتی به حجاج را سالانه بین ۵۰۰ تا ۸۰۰ میلیون ریال سعودی تخمین زده است.^۱

ج) سناریوی سوم: اجرای ناقص برنامه‌ها و ادامه روند فعلی

از آنجا که چشم‌انداز، برنامه‌ای جامع است که ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی را در برمی‌گیرد اجرای آن تمام شالوده‌های نظام آل سعود را تحت تأثیر قرار خواهد داد. در این سناریو برنامه‌های اجرایی چشم‌انداز ۲۰۳۰ با فشارهای نهادهای سستی و مذهبی به‌طور ناقص اجرا شده، در بخش‌هایی موفقیت‌آمیز خواهد بود و در بخش‌هایی نیز شکست خواهد خورد. در این صورت گرچه شکاف‌ها میان مردم و حکومت بیش از آنچه هست تعمیق نخواهد شد اما در عوض در ابعاد مختلف، تغییر خاصی در وضعیت عربستان مشاهده نخواهیم کرد. در این حالت با اینکه عربستان درگیر معایب توسعه شتابان نیست؛ اما به مقدار زیادی از رقیبان منطقه‌ای خود عقب خواهد ماند.

در صورتی که اجرای چشم‌انداز، تغییری شگرف در سیاست‌های آل سعود ایجاد نکند در مورد حج نیز تغییرات خاصی صورت نمی‌گیرد. فراز و فرودهای برگزاری حج هر ساله وجود خواهد داشت. چند سال یکبار باید منتظر حوادث خون‌بار ناشی از سوءمدیریت آل سعود باشیم. در این صورت، در سال‌های آینده نیز شاهد سوءاستفاده از ظرفیت حج برای نیل به اهداف ایدئولوژیک در

1. <https://www.isna.ir/news/96042614799/>

سیاست خارجی و تکرار موانعی که برای حجاج ایرانی، قطری، عراقی، مصری، سوریه‌ای و... توسط عربستان ایجاد شد، خواهیم بود.

پیشران‌ها

یک - در بخش‌هایی از چشم‌انداز بر افزایش سرگرمی و فعالیت‌های ورزشی، بهبود شاخص‌های اجتماعی و افزایش گردشگر غیرمذهبی تأکید شده (مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، ۱۳۹۵ش، ص ۲۰) که این اهداف گسل سنت و مدرنیته در عربستان را فعال می‌کند. وجود مخالفت‌های احتمالی می‌تواند منجر به توقف برنامه‌ها و یا تأخیر در اجرای آنها شود.

دو- چشم‌اندازها در عربستان هیچ‌گاه به طور کامل اجرایی نشده‌اند. از طرح پنج ساله ملک فیصل در سال ۱۹۷۰ تا چشم‌انداز ۲۰۲۰، هیچ‌یک به طور کامل عملیاتی نشد.

سه - واقعیت و چالش‌ها به سمتی می‌رود که شکاف‌های خفته بین وهابیت و حکومت سعودی، فعال شود؛ بنابراین بن‌سلمان ناگزیر است اقدامات اصلاحی را با احتیاط انجام دهد. به وضوح می‌توان گفت که سیاست اصلاحات بن سلمان که با دیدی عمل‌گرایانه و در راستای شناخت نیاز جامعه عربستان صورت می‌گیرد، به نحوی نقش پررنگ علمای وهابی را در دستگاه سیاسی کمرنگ می‌کند و اسلام در عربستان را به صورت معتدل‌تر و به دور از افراط‌گرایی نمایش دهد. با وجود اقدام‌ها برای تضعیف علمای وهابی، آنها همچنان به عنوان وزنه مشروعیت‌بخش پادشاه عمل کرده و نمی‌توان به راحتی آنها را تضعیف یا از عرصه سیاست داخلی و خارجی عربستان حذف کرد؛ علمای وهابی تمایل بن سلمان برای انجام اصلاحات لیبرال را نقض پیمان بین آل سعود و آل شیخ می‌بینند. با انجام سریع و همه‌جانبه اصلاحات اجتماعی این خطر وجود دارد که برخی علمای مذهبی وهابی با جهادی‌ها و اخوانی‌ها هماهنگ و متحد شوند. این امر می‌تواند به ناآرامی‌های اجتماعی و حتی خشونت منجر شود. (سردارنیا و محسنی، ۱۳۹۷، ۳۴۹-۳۵۰)

موانع

یک - به نظر می‌رسد ادامه روند فعلی برای عربستان ممکن نباشد. آل سعود در پرتگاه اقتصادی قرار گرفته بود برای عبور از بحران می‌بایست تغییر را در دستور کار خود قرار دهد و به سمت اجرای چشم‌انداز برود.

دو- اقتصاد عربستان به دلیل بیکاری گسترده جوانان و عدم پایداری مدل اقتصادی خطی متکی به نفت نیازمند تغییر است.

سه - در طول تاریخ، آل سعود فقط وقتی از بنیان حکومتش مطمئن بوده دست به اصلاحات زده و خطر خشم مذهبی‌ها را به جان خریده است. برای مثال می‌توان به دفاع از حقوق زنان در دوران ملک عبدالله یا مجوز استفاده از تلویزیون در زمان ملک فیصل اشاره کرد که هر دوی این اصلاحات موفقیت آمیز بود. (الیوت هاوس، ۱۳۶۹، ص ۲۶۹) این امر نشان می‌دهد که رهبران آل سعود برای انجام اصلاحات از به خطر نیفتادن حکومت و توانایی کنترل خشم طبقه سنتی و مذهبی مطمئن هستند.

د) سناریو چهارم، تغییر در برنامه چشم‌انداز ۲۰۳۰

به دلیل ایرادات وارده بر چشم‌انداز، اهداف تغییر کرده و برنامه چشم‌انداز فعلی با برنامه‌ای دیگر جایگزین می‌شود. با توجه به اینکه زمان چندانی برای اجرای طرح جدید نمانده عربستان به سمت برنامه جایگزین سریع خواهد رفت و چشم‌انداز جدید متناسب با شرایط فرهنگی و اجتماعی عربستان طراحی خواهد شد تا حساسیت‌زا نباشد. افزایش مالیات، فروش اوراق مالی و مالیاتی، کاهش هزینه‌های دولت، کاهش میزان یارانه و کمک‌های بلاعوض دولتی و ... از جمله مقدماتی‌ترین کارها برای حرکت به سمت چشم‌انداز جدید است. در این چشم‌انداز جدید باز هم حج جایگاه ویژه‌ای خواهد داشت و هوشمند کردن روند برگزاری حج و افزایش تعداد حج‌اج مدنظر برنامه‌نویسان قرار خواهد گرفت.

پیشران‌ها

یک- کنار گذاشتن و یا تغییر طرح‌ها و برنامه‌ها در عربستان امری بسیار رایج است؛ همانطور که چشم‌انداز ۲۰۲۰ با چشم‌انداز ۲۰۲۵ و سپس چشم‌انداز ۲۰۳۰ جایگزین شد این احتمال وجود دارد در سال‌های آتی برنامه‌ای دیگر جایگزین چشم‌انداز ۲۰۳۰ شود؛ کما اینکه اکنون هم صحبت از تدوین چشم‌انداز ۲۰۵۰ است.

دو- تغییر سیاست‌های آمریکا در خاورمیانه بر تغییر سیاست‌های چشم‌انداز عربستان اثرگذار است. تغییرات مهم به وجود آمده در ابتدای سال ۲۰۲۰، احتمال خروج آمریکا از عراق و بالا گرفتن تنش‌های آمریکا با ایران عناصری هستند که ممکن است در روند تغییر چشم‌انداز در عربستان اثرگذار باشند.

سه - چشم‌انداز ۲۰۳۰ بر مبنای فروش سهام آرامکو برنامه‌ریزی شده است. با توجه به اتفاقاتی همچون حملات نیروهای یمنی به زیر ساخت‌های آل سعود و تأسیسات نفتی آرامکو به نظر می‌رسد برای یافتن راه پیشرفت باید به دنبال مبنایی جدید، راهبردی تازه و چشم‌اندازی متفاوت بود.

موانع

یک- محمد بن سلمان اجرای چشم‌انداز ۲۰۳۰ را به حیثیت خود گره زده و به راحتی حاضر نخواهد بود از اجرای آن دست بردارد. در نتیجه او یکی از جدی‌ترین موانع تغییر چشم‌انداز در عربستان است.

دو- تغییر چشم‌انداز یعنی نادیده گرفتن طرح‌های تدوین شده و انجام طرح‌های جدید که این کار به هدررفت سرمایه منجر می‌شود و با توجه به کسری بودجه چندساله آل سعود اصلاً مطلوب نیست.

۴- عوامل شگفتی‌ساز

عوامل شگفتی‌ساز، وقایع پیش‌بینی نشده‌ای هستند که در صورت وقوع،

تمامی تحولات را تحت تأثیر قرار داده و سناریوها را به سمت‌های دیگری منحرف خواهند کرد. در واقع شگفتی‌سازها مخل روندیابی هستند. عوامل شگفتی‌ساز، آینده‌هایی هستند که بدون اعلان قبلی و به سرعت ظاهر می‌شوند؛ گرچه احتمال وقوع این اتفاقات کم است، ولی در صورت وقوع تأثیر بسیار زیادی بر آینده می‌گذارند. این عوامل در مورد سناریوهای مورد بحث عبارتند از:

الف) ظهور گروه‌های افراطی و قدرت‌گیری آنها در عربستان

عربستان، کانون بسیاری از گروه‌های افراطی در طول تاریخ بوده است. در دوره معاصر تعداد زیادی از اعضای گروه‌های افراطی همچون القاعده، داعش و ... را مردم سرزمین عربستان تشکیل داده‌اند. سیاست آمریکا و آل سعود، دور نگه داشتن افراطیون از مرزهای متحدان خود به وسیله حمایت از گروه‌هایی مانند داعش و النصره بوده است؛ (اندرسون، ۱۳۹۵ش، ص ۹۲) اما با توجه به اضمحلال این گروه‌ها احتمال مهاجرت معکوس افراطیون به عربستان وجود دارد. در صورت ظهور این گروه‌ها این کشور مسیری متفاوت در پیش خواهد گرفت و تمامی سناریوها تحت تأثیر قرار خواهند گرفت.

در صورت قدرت‌گیری گروه‌های افراطی در عربستان، چالشی اساسی برای مسئله حج به وجود خواهد آمد که در این صورت حتی امکان تعطیلی حج وجود دارد. تکرار حادثه‌ای چون اشغال کعبه مکرمه در سال ۱۹۷۹ توسط جهیمان العتیبی در شرایط کنونی و به خصوص پس از اصلاحاتی که برای بسیاری از سنتی‌های عربستان سنگین تمام شده، می‌تواند آغازگر بحران‌های اساسی برای آل سعود باشد و روند برگزاری حج را کاملاً تحت تأثیر قرار دهد.

ب) تجزیه عربستان

مسئله تجزیه عربستان همواره در محافل فکری و رسانه‌ای مطرح بوده و به‌خصوص پس از دوران نوگرایی جامعه سعودی و تردید در ظرفیت‌های ساختار سیاسی این کشور در حل بحران‌های مشارکت و مشروعیت، بیش از

پیش این موضوع مورد توجه قرار گرفته است. غلبه هویت قبیله‌ای بر هویت ملی، شکاف میان دولت و مخالفان سیاسی، اوج‌گیری اختلافات مذهبی، تقابل دولت و نهادهای رسمی وهابیت و احتمال افزایش نفوذ کلام اپوزیسیون به خصوص سلفی‌های جهادی در میان عامه مردم، مشکلات اقتصادی، تبعیض فاحش طبقاتی، ناتوانی دولت در توزیع درآمدها و وسعت بسیار زیاد و قرار گرفتن منابع انرژی در بخشی کوچک، از جمله عواملی است که برای تجزیه عربستان بر شمرده‌اند. (فهیمی، ش ۱۳۹۶، ص ۱۲۴-۱۳۲)

تجزیه عربستان موضوعی است که علاوه بر اینکه به کلی برنامه چشم‌انداز آن را به حاشیه می‌برد، در موضوع حج نیز حاشیه ایجاد می‌کند. عربستان بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته، در صورت تجزیه، به پنج کشور و یا حتی بیشتر تقسیم خواهد شد که عربستان غربی و یا کشور حجاز میزبان حرمین شریفین خواهد بود. در آن صورت تمامی سناریوهای مورد بحث به کار نخواهد آمد.

تصویر ۲- نقشه عربستان پس از تجزیه احتمالی

ج) انقلاب یا فروپاشی رژیم سعودی

بسیاری کارشناسان، جدایی آل سعود از مردم و اصلاحات شتابانی که محمد بن سلمان در پیش گرفته را تکرار شرایط متشابه منجر به فروپاشی رژیم شاهنشاهی در ایران می‌دانند. در صورت وقوع این اتفاق و در صورتی که تغییر رژیم منجر به تجزیه نشود، رژیمی جایگزین آل سعود خواهد بود که به طور قطع سیاست‌های متفاوتی در قبال حج اتخاذ خواهد کرد.

پاول استرز^۱ و هلیا ایقانی^۲ در مقاله خود سه راه را برای از بین رفتن مشروعیت رژیم عربستان سعودی متصور شدند: شورش عمومی، کودتا و تهدید خارجی. برای عربستان تهدید جدی خارجی تنها از جانب ایران وجود دارد که آن هم به نظر می‌رسد توانایی تغییر رژیم در عربستان را ندارد؛ اما ایران می‌تواند با تحریک شیعیان در استان شرقی و همچنین کشورهای مجاور عربستان، یعنی یمن و بحرین به شورش عمومی علیه رژیم سعودی دامن بزند و یا به تحریک آشوب‌ها پردازد. (Stares & Ighani, 2017) گرچه عربستان هیچ‌گاه در معرض کودتا هم قرار نگرفته، اما کودتای نظامی نیز فرضی است که نباید در مورد آینده نظام سعودی نادیده گرفت.

۵. نتیجه‌گیری

آینده عربستان سعودی به دلیل میزبانی از حرمین شریفین برای تمامی مسلمانان جهان اهمیت ویژه‌ای دارد. این مقاله به کمک روش‌های آینده‌پژوهانه در پی آن بود که تصویری گویا از اتفاقات سال‌های آینده بر مبنای نتیجه اجرای چشم‌انداز ۲۰۳۰ عربستان سعودی ارائه کند.

سران آل سعود و بیش از همه محمد بن سلمان حیثیت و سرنوشت حکومت خود را به موفقیت این چشم‌انداز گره زده‌اند؛ بنابراین ناگزیر حج نیز

1. Powel Stares.
2. Helia Ighani.

تحت تأثیر موفقیت یا شکست این چشم‌انداز قرار خواهد گرفت. آل سعود به حج به چشم فرصتی ویژه برای نیل به پیشرفت می‌نگرد و در این راستا می‌کوشد تا تعداد حجاج را به ۳۰ میلیون نفر رسانده و به کمک فناوری‌های نوین و ابزارهای الکترونیکی و هوشمند آنها را تحت کنترل قرار دهد. در صورت موفقیت چشم‌انداز، عربستان تلاش خواهد کرد تمام ابعاد سیاسی حج را از بین برده و آن را به یک نمایش مذهبی عظیم اما بی‌هویت تبدیل کند.

در صورت شکست برنامه‌های چشم‌انداز به نظر می‌رسد روند سستی اداره حج ادامه یابد. در این صورت برای جبران ناکامی‌ها و خوش‌آمد غرب، سیاست‌زدایی از حج تشدید خواهد شد. از طرفی به دلیل مدخل تاریخ گذشته مدیریت آل سعود باید انتظار تکرار فجایعی همچون واقعه منا را داشته باشیم. در صورت اجرای ناقص برنامه‌ها همان طور که در مقاله اشاره شد، عربستان حج را به میدانگاه جنگ ایدئولوژیک با مخالفان منطقه‌ای خود از جمله ایران، قطر، ترکیه و ... تبدیل خواهد کرد.

در نهایت اگر چشم‌انداز ۲۰۳۰ به بن بست رسیده و قرار باشد با چشم‌اندازی دیگر جایگزین شود، به نظر می‌رسد هوشمندسازی حج و افزایش تعداد حجاج مدنظر برنامه‌نویسان قرار خواهد گرفت.

در نهایت می‌توان گفت عربستان سعودی در موقعیتی حساس و استراتژیک قرار دارد. سرنوشت این کشور را اتفاقاتی رقم خواهد زد که در سال‌های آینده رخ خواهد داد. پوست‌اندازی در این کشور آغاز شده و باید دید با چه هزینه‌ای و چه زمانی این تغییرات تحقق می‌یابد و نتیجه آن چه خواهد بود.

منابع

۱. ابراهیم، فؤاد (۱۳۸۶)، شیعیان عربستان، ترجمه سلیمه دارمی و فیروزه میررضوی، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
۲. استنسیلی، استیگ (۱۳۹۳)، جامعه‌شناسی سیاسی قدرت در عربستان، ترجمه نبی‌الله ابراهیمی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۳. اندرسون، تیم (۱۳۹۵)، جنگ کثیف علیه سوریه، ترجمه خشایار بیانی‌فر، تهران، انتشارات مضمون.
۴. باشگاه خبرنگاران جوان: <https://www.yjc.ir/fa/news/6995076>
۵. برزگمهری، منوچهر (۱۳۸۴)، «روند اصلاحات در نظام سیاسی عربستان سعودی»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، سال دوازدهم، شماره چهارم، ص ۴۱-۶۶.
۶. پایگاه خبری الف: <http://www.alef.ir/vdcfv1dj0w6dc1a.igiw.html?48996>
۷. پایگاه خبری تحلیلی ایران انرژی: <http://www.iranenergy.news/43829>
۸. پایگاه خبری عرب نیوز، <https://www.arabnews.com/node/976506/saudi-arabia>
۹. پایگاه خبری یورو نیوز: <https://fa.euronews.com/2019/06/12/saudi-aramco-raises-25-6bn-in-world-s-biggest-share-sale>
۱۰. جاویدی، رقیه و غلامرضا بهروزی لک (۱۳۹۶). «سناریوهای دهه آینده روابط ایران و عربستان»، فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا شماره ۳۲، ص ۱-۳۰.
۱۱. حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۱)، مبانی، اصول و روش‌های آینده‌پژوهی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع).
۱۲. حسینی متین، سید مهدی (۱۳۸۲). «عربستان سعودی تحولات داخلی و بحران‌های فرارو»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، سال دهم، شماره سوم، ص ۱۴۷-۱۷۰.
۱۳. خبرگزاری آنا تولی:

- ص ۱۷۳-۱۹۳.
۲۰. ربانی، رسول و احمد پالیزدان (۱۳۸۳). «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر فرهنگ پذیری مهاجرین»، پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، سال چهارم، شماره ۱۴، ص ۴۱-۶۶.
۲۱. رحیمی نسب، مهدی، (۱۳۹۵) «سند چشم‌انداز ۲۰۳۰ عربستان؛ واقعیت یا ابزاری برای قدرت؟»، فصلنامه پدافند اقتصادی، ش ۲۶، ۱۳۹۵، ص ۳۴-۳۹.
۲۲. رسولی‌فر، مسعود (۱۳۸۴)، روش‌های آینده‌نگاری تکنولوژی، تهران، بنیاد توسعه فردا.
۲۳. رنجکش، محمدجواد (۱۳۹۶). «چشم‌انداز اقتصاد سیاسی عربستان، مؤسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، بی‌نا، بی‌جا.
۲۴. سایت شاخص‌های اقتصادی: <http://www.fa.tradingeconomics.com/saudi-arabia/inflation-cpi>
۲۵. سردارنیا، خلیل‌الله (۱۳۹۲)، درآمدی بر جامعه‌شناسی خاورمیانه. تهران، نشر میزان.
۲۶. سردارنیا، خلیل‌الله و حسین محسنی

<https://www.aa.com.tr/fa/ /1849370>

۱۴. خبرگزاری تابناک:

<http://www.tabnak.ir/fa/news/659213>

۱۵. خبرگزاری تسنیم:

<http://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/11/12/987458> <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/04/29/1469635>

۱۶. خبرگزاری فارس:

<http://farsnews.com/newstext.php?nn=1395042000111>

۱۷. خزایی، سعید و عبدالرحیم پدرام

(۱۳۸۷)، راهنمای گام به گام

آینده‌پژوهی راهبردی: مروری بر

رویکردها و روش‌ها، تهران، مرکز

اطلاع‌رسانی و آینده‌پژوهی وزارت

دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.

۱۸. خزایی، سعید، میترا دیلمقانی و

سیدعلیرضا حجازی (۱۳۸۷)، تخیل

سازمان یافته: آفرینش سناریو و

تدوین نظریه، تهران، کشف آینده.

۱۹. داوند، محمد و سیدمسعود موسوی

شفایی (۱۳۹۸). «موانع ادغام اقتصاد

عربستان سعودی در فراماسیون

انباشت سرمایه‌داری جهانی»،

فصلنامه مطالعات راهبردی

سیاستگذاری عمومی، پیاپی ۳۱،

- ۱۳۹۷). «واکاوی مشر وعیت سیاسی حکومت سعودی در بستر بهار عربی و سند ۲۰۳۰». **فصلنامه مجلس و راهبرد**، سال ۲۶، شماره ۹۹، ص ۳۳۱-۳۵۶.
۲۷. سردارنیا، خلیل‌الله و حسین نوروزی امیری (۱۳۹۳). «فرهنگ سیاسی در عربستان سعودی؛ تحلیل ایستایی و چالش‌های فرارو». **فصلنامه سیاست**، دوره ۴۴، شماره ۲، ص ۳۷۰-۳۵۱.
۲۸. صادقی، حسین و حسن احمدیان (۱۳۸۹). «عربستان سعودی از هژمونی نفتی تا رهبری منطقه‌ای»، **فصلنامه روابط خارجی**، سال دوم، شماره ۳، ص ۱۳۷-۱۷۰.
۲۹. عبدالله خانی، علی (۱۳۹۰)، **فنون پیش‌بینی**، تهران، مؤسسه ابرار معاصر.
۳۰. فوزی، یحیی و عباس هاشمی (۱۳۹۳)، **جنبش‌های اسلام‌گرای معاصر: بررسی منطقه‌ای**. تهران، پژوهشکده امام خمینی علیه السلام و انقلاب اسلامی.
۳۱. فهیمی، علی اکبر (۱۳۹۶)، **بررسی آینده روابط ایران و عربستان؛ ارائه راهکارهایی برای برون رفت از وضع موجود**، پایان‌نامه
- کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه تهران.
۳۲. فهیمی، علی اکبر (۱۳۹۹). «بررسی کارنامه امنیتی خادم الحرمين الشريفین؛ از حج امن تا حج امنیتی، **میقات حج**، دوره ۲۸، شماره ۱۱۱، بهار ۱۳۹۹.
۳۳. قادری کنگاوری، روح‌الله و مهرداد کریمی پور (۱۳۹۱). «تأثیر چالش‌های جان‌شینی بر ثبات سیاسی نظام عربستان سعودی»، **مجله علوم سیاسی**، سال پانزدهم، شماره ۶۰، زمستان ۱۳۹۱، ص ۱۶۳-۱۸۶.
۳۴. قادری، طاهره و ساناز میرزایی (۱۳۹۲). «بررسی نقش نفت در توسعه سیاسی: مطالعه تطبیقی ایران، مالزی، ترکیه و عربستان»، **مجله جامعه‌شناسی ایران**، دوره چهاردهم، شماره ۱، ص ۳۸-۳.
۳۵. کامینز، دیوید (۱۳۹۳)، **وهابیت و عربستان سعودی**، ترجمه مجتبی فاضلی، تهران پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۳۶. لیندگرن، ماتس و هانس باند هولند (۱۳۹۰)، **طراحی سناریو: پیوند بین آینده و راهبرد**، ترجمه عزیز

- ص ۵۳-۷۴.
۴۲. البیوت هاوس، کارن (۱۳۹۶)، هزار توی سعودی: روایتی از جامعه و حکومت عربستان، ترجمه نگار باغبانی و ابراهیم موسوی، تهران، نشر اسم.
43. Gause, Gregory (2002), *The Foreign policy of Saudi Arabia*, London, Lyne Rienner publishers.
44. Gause, Gregory (2014), *Beyond Sectarianism: The new middle east cold war*, Doha, Brookings Doha center.
45. Hsu, Jeremy (2016). *Hajj Pilgrims to Get Electronic Bracelets to Prevent a Repeat of 2015 Stampede*. IEEE Spectrum magazine, 13 Jul 2016.
46. Niblock, Tim (2006). *Saudi Arabia power, Legitimacy and survival*. New York: Routledge.
47. Stares, Paul B & Helia Ighani (2017). *How stable is Saudi Arabia, council on foregin relations*. 15 May 2017.
- تاتاری. تهران، مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
۳۷. مرکز بررسی های استراتژیک ریاست جمهوری (۱۳۹۵)، *چشم انداز عربستان سعودی برای سال ۲۰۳۰*، تهران، مرکز بررسی های استراتژیک ریاست جمهوری.
۳۸. مصلی نژاد، عباس (۱۳۹۶). «توسعه در تعلیق»، *همشهری دیپلماتیک*، شماره ۹۹، تیر و مرداد، ص ۱۲۱.
۳۹. میرفخرایی، مجید (۱۳۹۷). «رفتار موازنه گرانه روسیه در خاورمیانه: مطالعه موردی ایران و عربستان»، *فصلنامه مطالعات روابط بین الملل*، سال یازدهم، شماره ۴۴، زمستان ۱۳۵۷، ص ۱۴۵-۱۶۴.
۴۰. نادری، عباس (۱۳۸۸). «بررسی جامعه شناختی نظام سیاسی عربستان سعودی»، *سیاست خارجی*، شماره ۸۹، صص ۸۰۳-۸۱۸.
۴۱. همیانی، مسعود (۱۳۹۴). «تغییر جهت در سیاست خارجی عربستان سعودی: از استراتژی موازنه تا رهبری ائتلاف»، *فصلنامه سیاست خارجی*، سال ۲۹. شماره اول،